

A XVI. századi antitrinitarizmus mozgalmairól

Beszélgetés Dán Róberttel

Az egyháztörténelmet végigkísérik a Szentháromságról szóló viták. Voltak, akik tagadták, mint felfoghatatlant; voltak, akik értelmezni akarták, s úgy jutottak a tagadásig; s voltak olyanok is, akik — bár nem mondtak le arról, hogy a Titkot közelebb hozzák az emberhez — szellemi erőfeszítéseik végén megvallozták: „az egy Istenségről és az imádásra méltó Háromságról szóló hitünk meghaladja az értelmet és a beszédet” (Alexandriai Cirill: De S. Trinitate, 3).

A Szentháromság-tannal kapcsolatos küzdelmek utolsó, történelmi erőket mozgató újraéledésének kora a XVI. század. Ebben az időszakban Erdély az európai eszmetörténeti fejlődés egyik szellemi központja lett.

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének RENESZÁNSZ-KUTATÓ CSOPORTJA nemzetközi konferenciát rendezett Siklósön (1979. május 15—19.), *Antitrinitarism in the second half of the 16-th century (Az antitrinitarizmus a XVI. század második felében)* címmel — Dávid Ferenc unitárius püspök halálának 400 éves évfordulójára. A konferenciát üdvözölte a Baranya megyei Tanács képviselője, megjelent — és a résztvevőknek fogadást adott — Ferenc József, a magyar unitárius egyház püspöke. A szimposium szervező bizottságának elnöke Klaniczay Tibor akadémikus, titkára Dán Róbert, az irodalomtudományok kandidátusa volt. — Dán Róbert már évek óta rendszeresen publikál az antitrinitarizmus és a reformáció tárgykörében (főleg a *Reneszánsz Füzetekben* és az *Irodalomtörténeti Közleményekben*), néhány évvel ezelőtt pedig könyve jelent meg, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* címmel (Humanizmus és Reformáció sorozat, Akadémiai Kiadó, 1973). Őt kértük meg, hogy nyilatkozzék erről a korról, s annak kiemelkedő alakjáról, Dávid Ferencről, valamint a hazai radikális antitrinitarizmusról.

— Az antitrinitáriusokat ariánusoknak is szokták nevezni, ahogy a konferencián előadást tartó Janusz Tazbir-nak, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete igazgatójának egyik könyvében (*Arianie i katolicy, Warszawa, 1971*) is olvashatjuk. Az ariánusok a IV. században léptek fel, s tagadták Jézus Krisztus istenségét. A 325-ben összegyűlt niceai első egyetemes zsinat azonban eretneknek ítélte tanításait. Az azt követő időkben pedig egyre pontosabban fogalmazta meg az egyház Jézus istenségét és emberségét, majd a kereszténység Szentháromság-hitét.

Mi volt az oka, hogy a reformáció idején a szentháromságtagadók újra előveszik a keresztény ókorban már megoldottnak látszó kérdéseket?

— A kérdésben is benne van, hogy megoldottnak látszó problémákról van szó... A XVI. században a reformáció radikális irányzata, amely a Servet Mihály-féle tanításban lépett az eszmetörténet színpadára, a humanista szövegkutatás és a protestáns kritika hatására, éppen hogy nem érezte megoldottnak a Szentháromság kérdését. A kor egyes gondolkodói számára a Szentháromság-tanítás indokolatlanak tűnt, mert a Biblia szövegéhez közelítő vizsgálódások nem érezték meggyőzőnek a katolikus Szentháromság-dogmákat, mivel ezek egyértelmű bizonyítékait nem találták a szövegekben.

Más kérdés — a modern tudomány megítélésében is —, hogy a bibliai szöveg elemzése milyen eszmetörténeti tendenciával készült. A filológiai vizsgálatok eredménye sokban függ a vizsgálatot végző ideológiai elkötelezettségétől. Mindenestre az erazminianus kutatószellem bevette magát az O- és Újszövetség textusaiba, és logikai, filológiai, történeti módszer segítségével próbálta magyarázni azokat. Az így kapott eredmények egyre többet foglaltak el a hit területéről, fokozatosan teret engedve az észnek; anélkül, hogy a hitet magát tagadták volna.

— Még mindig jogos a kérdés: miért éppen a Szentháromság tagadása volt a prekoncepciójuk?

— Talán így mondanám: végkövetkeztetésük. A kereszténységben ebből a szempontból mindig kétféle irányzat volt: az egyik a zsidó hagyománytól távolodó, amelyre az volt a legjellemzőbb, hogy a várt zsidó Messiás-király uralmát az égbe helyezte. A másik közelebb maradt a zsidósághoz, mégpedig azzal,

hogy bár az Újszövetségi szöveget vette alapul, sokszor az Ószövetség textusait előnybe részesítette. Ez a szellemi magatartás jelen volt a XVI. században, s erről volt szó már Husz János tanításában is. A legszélsőségesebb husziták az Újszövetséggel szemben az Ószövetséget képviselik. — A reneszánsz kor — szembefordulva a középkorban sokat hangoztatott elvvel: „credo quia absurdum” — keresi a szövegek igazi értelmét. A humanista filológia bonyolult tudományos apparátust vonultatott fel az akkor még jórészt — szövegkritikai szempontból — készületlen egyházi tanítás ellen.

— *Érdekes kor ez: a lutheránusok és a zwingliánusok a két szín alatt történő áldozásról vitatkoznak; Münzer Tamás átértelmezi a keresztség jelentését; a hitújítók késhegyig menő vitákat folytatnak a hagyományos álláspont képviselőivel, a katolikusokkal, de egymást sem kímélik. S miközben a legfinomabb hittani kérdéseket — például a megigazulás módját — boncolgatják, alapvető társadalmi-politikai változások hatnak rájuk és viszont. A világi- és vallási történelem ilyen szoros kapcsolata szinte páratlan. Mi ennek a közvetlen kölcsönhatásnak az oka?*

— A XVI. században olyan feltételek jöttek létre, amik lehetővé tették, hogy egy humanista gondolkodó réteg egyre inkább eltávolodjék az egyház hagyományos tanításaitól, egyéni módon értelmezve a kereszténység lényegét. Az első reformátorok is ezen az úton indultak el. A feudalizmus és az egyház dualizmusából a reformáció látszatra csak az egyház ellen küzdött, de aligha kétséges, hogy az érvényesülését akadályozó, az egyházzal szorosan összefonódó feudális rendszert is gyengíteni kívánta. Ezen túl azonban a protestánsok sem tudtak megszabadulni a világi feudális hatalmaktól, de a dolog lényegét tekintve nem is ez volt a céljuk; ők is teológusok — nem kereskedők és kézművesek! — Más kérdés az, hogy ideológiájuk számos ponton egybe kattant e rétegek érdekeivel. A reformációt általában támogató polgárság számára az alapkérdéseken túl, a részletekbe menő hitújítási problémák nem jelentettek sokat. Az alapellentmondást pedig a polgárság és a feudalizmus, a reformáció és a katolicizmus szembenállása képviselte. A protestánsok vallási, világnézeti törekvéseikhez szentírási igazolást kerestek — és találtak. A kor minden ideológiai kérdést teológiai vetületben fogott fel. Ezért fonódtak össze szétválaszthatatlanul a világi és vallási kérdések. Az Újszövetségből elméletileg mérsékeltébb, az Ószövetségből radikálisabb következtetésekre jutottak, mert a mózesi és a prófétai könyvek ellentmondanak a teljes XVI. századi társadalom-képnek.

— *A társadalmi és gazdasági érdekek és a vallási feszültségek kapcsolatát közvetlenül is tükrözi a „Pécsi disputa”. A siklósi konferencia keretében Pécsen, a híres hitvita eredeti színhelyén, a Mindenszentek templomában erről tartott előadást Németh S. Katalin, a Széchenyi Könyvtár munkatársa, Der Pécsér Disput (1588) címmel. Az eseménynek katolikus szereplője is akadt...*

— Igen. Rövidesen megjelenésre kerülő kötetünkben olvasható lesz, hogy *István pap* a hitvita egyik unitárius főszereplőjével, *Válaszúti Györggyel* közösen járt a helyi török hatóságnál, majd amikor megérkezik *Skaricza Máté*, ráckevei református lelkész, István pap és társai fehér asztalnál látják vendégül őt és ellenfeleit.

Ez a disputa művelődéstörténeti szempontból is igen fontos — s tulajdonképpen annak köszönheti létrejöttét, hogy a református tolnaiak türelmetlen prédikátora, *Decsi Gáspár* megtiltotta híveinek 1588-ban, hogy a szokásos kereskedelmi útvonalon járó antitrinitárius pécsieket vendégül lássák. A szövegből kiderül, hogy a református többségű Tolna és az unitárius többségű Pécs polgárai között gazdasági ellentétek is feszültek. A pécsiek számára létfontosságú volt, hogy a tolnaiak által rájukaggatott „eretnek” jelzöt, mely a velük való érintkezést akadályozta, lemosassák magukról. Amikor *Skaricza Máté* vállalta, hogy megív *Válaszúti Györggyel*, akkor a pécsi unitárius lelkész számára kettős feladatot adott a hitvita. Egyrésztől városa polgárainak érdekeit védve tulajdonképpen nem akart többet elérni, mint rávezetni a református *Skaricza Mátét* arra, hogy ő és hívei a Bibliából veszik vallásukat, tehát nem eretnekek; másrésztől az 1588. augusztus végén lezajlott pécsi disputa során megállapodott *Skariczával*, hogy érveit részletesen, írásba foglalva közli majd vele. Ez pedig hatalmas propaganda lehetőséget biztosított az unitárius tanok terjesztésére.

A pécsi katolikusok egyetértő részvételére ebben a számukra idegen mezőkön folyó vitában azért került sor, mert érdekelve voltak abban, hogy a pécsi kereskedők akadálytalanul mozoghassanak megszokott útjaikon.

— Magyarország három részre szakadt. A Duna—Tisza közén és a Tiszántúlon háttérbe szorult a kereszténység. Viszont Erdélyben, viszonylag szabadságban és békében, olyan légkör alakult ki, amiben szinte mindenfajta megújulást kívánó törekvés otthonra talált.

A hitújítás egyáltalán nem toleráns világában — ahol az erdélyi katolikusok püspök nélkül, egyes városokból kitiltva, jogfosztottan éltek — a tordai országgyűlés — a világtörténelemben először — mégis törvénybe iktatja, s legalábbis elvileg érvényesíti a vallás szabad gyakorlására vonatkozó cikkelyt (1568). Hogyan volt lehetséges olyan korban, amiben Servet máglyára, Dávid Ferenc fogóságba került, s a viták — sokszor elfajuló szenvedélyességgel — egyre jobban kiélezték az egymással szembenálló nézeteket, s szinte minden „pillanatban” új szekta keletkezett, mégis sor kerüljön arra, hogy törvényerőre emelkedjék a vallási türelem?

— Történelmi tény, hogy az 1560-as évek közepétől Erdélyben anélkül, hogy bármiféle társadalmi változás vagy arra irányuló törekvés jött volna létre, János Zsigmond fejedelem országa Európa egyetlen toleráns országa lett. A tordai országgyűlés amikor törvénybe iktatta a vallás szabad gyakorlására vonatkozó cikkelyt, egy akkor már meglevő helyzetet szentesített. A helyzet fonákja pedig az volt, hogy a fejedelem lett antitrinitárius, s őt követte a főurak nagy része. Tehát a világi hatalom centruma lett hitújító. Amikor fejedelmi szóval a hitet a lelkiismeret ügyévé nyilvánították, melyet erőszakkal befolyásolni nem lehet, természetesen biztosítani kellett a református és lutheránus vallás szabadságát is. — Hatalmas ideológia-történeti jelentősége van annak, hogy a két világbirodalom közé szorult Erdélyben ez megvalósulhatott.

— Erdélyben az antitrinitárius irányzatot az olasz származású Blandrata György képviselte, majd később, a hozzá csatlakozó Dávid Ferenc vezette az antitrinitáriusok szellemi mozgalmát és egyházát. Az antitrinitáriusok egyik radikális irányzatát az udvarhelyszéki főnemes, Eössi András, majd Bethlen Gábor egykori kancellárja, Péchi Simon szervezte önálló felekezetté. — A konferencián ön a „judaizáns” terminus történeti-logikai meghatározásáról tartott előadást, „Judaizare”: a career of a term címmel. Kit nevezünk — és kit neveztek esetleg helytelenül — judaizánsnak, azaz „zsidózó” eretneknek a reformáció korában?

— A kereszténység első évszázadaitól kezdve négy alapvető szempontból vádolták egymást judaizálással a különféle keresztény irányzatok. Ezek a következők: 1. judaizánsnak számított az, aki az Ószövetség eredeti héber szövegét vizsgálta és arra hivatkozott; 2. az, aki valamilyen ószövetségi szokást vagy előírást hangsúlyozott teológiai tanításában; 3. judaizánsnak tartották azt is, aki az ószövetségi Isten-képhez közeledett; 4. végül judaizáns bélyeggel illettek egyes világi magatartásokat is.

Nyilvánvaló, hogy e pejoratív jelző a kereszténység egymás ellen forduló irányzatainak kölcsönös vádaskodásait hordozta. Logikailag azonban alig áll meg a lábán, ha judaizánsnak tekintjük például azokat, akik szombatot tartanak, de Szentháromság-hívók; vagy akik uzsorára adnak kölcsönt, de semmi közük a vallási dolgokhoz. De nem tekinthető annak Servet sem, sőt az antitrinitáriusok jelentős része sem. Tudniillik a reformáció utolsó hullámában jelentkező, ószövetségi elemekből építkező teológiai irányzatok abban különböztek a zsidóktól, hogy elfogadták a keresztény vallás minimumát: a Jézus egyenlő Messiás azonosságát. Más keresztény felekezetektől viszont abban különböztek, hogy változatlan érvényűen gyakorolták az ószövetségi parancsokat és az azokból kikövetkeztetett szabályrendszert is. Judaizánsnak tehát ez utóbbiakat tekinthetjük. És ez utóbbi felekezet éppen nem pejoratív értelemben, hanem pozitív tartalommal állította magáról, hogy exegézisében az ószövetségi irodalomra támaszkodik, kultikus szempontból a zsidók járta utat tartja helyesnek, az Ószövetség Istenét imádja és a Talmud szabályait kívánja követni.

Szó esett a kérdésben Eössi Andrásról és Péchi Simonról. Természetesen mindkettő judaizáns volt a maga módján. Eössi András iskolázatlan tollából ránk maradt énekek a vallásalapító rajongását vetítik elénk; a nagyműveltségű Péchi Simon a filozófia, a vallásfilozófia, a tudományos exegézis magyar irodalmát bővítette fordításaival és önálló munkáival. Mindkettőjük munkásságának részletes elemzésére most készülő monográfiámban fogok kitérni.

— Az unitarizmust Lengyelországból Szapolyai János fiának, János Zsigmondnak udvari orvosa, Blandrata György hozta Erdélybe. — Milyen idegen szellemi hatások érték még a magyar vallási életet, s volt-e visszahatás?

— Az 1560-as évek fordulójától Erdély a hazájukból eszméik miatt menekülő, üldözött antitrinitárius gondolkodók meentsvára lett. Itt talált menedéket Johannes Sommer, Jacobus Paleologus, Niccolo Paruta, majd az 1578-as évek vége felé a Heidelbergből elűzött Matthias Vehe, aki Erdélyben a Glirius álnevet vette fel. — Az utóbb említett Vehe-Glirius Eössi András és követői számára judaizáns szombatos elveket szállított.

A kérdés második részére egy új kutatási eredménnyel válaszolhatok. Sikerült kimutatni, hogy már 1570-ben, Heidelbergben is hatottak az erdélyi antitrinitárius munkák. 1592-ben pedig a Canterbury érsek íróasztalán feküdt J. Sommer egyik alapvető, antitrinitárius szellemű munkája, Vehe-Glirius kiadásában.

— Ahogy az antitrinitáriusok, úgy a zsidóság egyik irányzata, a karaiták is a szentírási szöveg közvetlen értelmezését tartották teológiájuk alapvetésének és kizárólagos igazolásának. Lengyelországban személyes találkozások is voltak a két felekezet képviselői között. A karaizmus kiváló alakja, a lengyel Jichak Troky Chizzuk emuná (A hit megerősítése) című művében Magyarországon is járt antitrinitáriusok műveit idézi. Milyen hatással volt a karaizmus Dávid Ferenc tanításainak kialakulására?

— Közvetlen hatásról nem beszélhetünk. A lengyel antitrinitáriusok esetleg meríthettek a karaita bibliamagyarázatokból, és arra is van szöveges bizonyíték, hogy Dávid Ferenc egyik utóda Enyedi György (1) ugyanazt a bizonyítékot forgatja vissza ellenfeleire, amit Troky művének egyik szűljegyzetében maradt ránk. — Arról lehet csupán szó, hogy az Oszövetségén nyugvó karaita unitás-bizonyítékok és trinitást tagadó érvek elméletileg használhatók lehettek vagy voltak a magyar unitáriusok körében is. Hogy ezzel mennyire éltek vagy nem éltek, azt a további kutatások részletesebben fel fogják tárni.

— A wittenbergi egyetemen tanult Dávid Ferenc először lutheránus volt, majd Blandrata hatására s a Szentírás szövegét egyre mélyebben kutatva (2) unitárius lett. Azt híhetnők, könnyen cserélte a vallását (közben még református hitre is áttért), pedig kereső ember volt, korának gyermeke — s mikor tanai miatt fogságba vetik, kitart. Déván, várfogságban halt meg. Miért ítélte el őt Erdély akkori ura, Báthory Kristóf fejedelem?

— Ez a kérdés közel száz éve foglalkoztatja a tudományos kutatást. És legutóbb Siklóson is tárgyaltuk. Annak a nézetnek is akadt képviselője, hogy Dávid Ferencet szombatos tanításai miatt érte a mártír-sors. Ezzel talán magyarázatot lehetne találni arra, hogy mi indíthatta a fejedelmet Dávid elítélésére. Sajnos azonban ez a tetszetős megoldás nem állja meg a helyét. Dávid Ferenc utolsó hitvallása radikális antitrinitárius volt: nemcsak Jézus istenségét tagadta, hanem a hozzá forduló ima jogosultságát is — imádását egyenesen feleslegesnek tartotta; de nyoma sincs utolsó ránk maradt írásaiban és nyilatkozatában, hogy az Újszövetséget megtagadta volna abban az értelemben, ahogy ezt a szombatosok tették. — Nézetei gyakorlatilag túlhaladtak minden korábbi antitrinitárius irányzatot, de a fentiekben említett judaizáló nézetekkel nem azonosíthatók.

Báthory Kristófot Dávid Ferenc teológiai nézetei elméletileg nem érdekelték. A fejedelemnek csak egy kérdés volt fontos: az erdélyi törvények szerint Dávid Ferenc újjító volt-e a bevett vallásokhoz képest vagy sem? Dávid a fentieket vallván maga sem tagadta, hogy szélsőséges antitrinitárius álláspontot képvisel. A fejedelem dolgát megkönnyítette, hogy Dávid egykori mestere, Blandrata doktor segítséget nyújtott neki a vádlott innovációs nézeteinek bizonyításához. Természetesen itt is politikai szempontok húzódtak meg. Az unitárius egyház konzervatív és radikális irányzatának összezapásából az előbbi került ki győztesen. Ezt a politikai szempontból fontos eredményt célozta Blandrata egész ma-

(1) Egyik művéről Valerio Marchetti, a Harvard University Center (Firenze) tudományos főmunkatársa tartott előadást, Le matrici sozziniane delle „Explicationes” di György Enyedi címmel.

(2) A konferencián erről beszélt Erdő János, a kolozsvári Egyetemifokú Teológiai Intézet professzora (The biblicism of Ferenc Dávid).

gatartása. Egyháza legalitását megvédte, a megalkuvásra nem hajló Dávidnak pedig a mártír-sors jutott.

— Az antitrinitáriusok mesterei között rabbikat is találunk. Méliusz Juhász Péter azzal vádolta Servet Mihályt, Blandratát és Dávid Ferencet, hogy háromságtagadó nézeteiket Joseph Albónak, a híres tortózi zsidó-keresztény disputa egyik szövegírójének művéből, az Ikkarimból (Alapelvek) merítették. A már említett Vehe-Glirius pedig latinra fordította ennek a könyvnek első kötetét, Josephi Hebraei Hispani doctissimi liber primus Ikkarim seu Fundamentorum ... ex hebraeo sermone in latinum translatus... címmel. Milyen szerepe volt J. Albónak a magyarországi antitrinitárius mozgalmak szellemi megalapozásában?

— A választ két részre kell bontani. Először is mikor Méliusz az antitrinitáriusokat „albóizmussal” vádolja, akkor Gilbertus Genebrardus 1566-ban kiadott könyvéből merít, amely Albónak a Szentháromságot vitató polémiáját adja latin fordításban. Ez természetesen csak töredéke az Albo-i rendszernek. Nyilvánvaló, hogy az antitrinitáriusok szívesen érveltek az Albónál is megtalálható történeti-teológiai érvekkel.

Egészen más a helyzet a magyarországi szombatosság Albo-i gyökereivel. Vehe-Glirius a teljes Albo-i rendszert alkalmazta az általa be nem következettnek tartott megváltás utáni helyzetre. Albo számára igazi Isten-hitnek számít az, ha valaki 1. hisz Isten létében; 2. hisz a kinyilatkoztatásban; 3. hisz a bűn-és bűnhődésben. Ami az általános vallásfilozófiai tartalmat illeti, akár még katolikus is lehetne! A három alapelven kívül a zsidó vallás specifikumaként tárgyalt további hat tétele magyarázza, hogy az Újszövetségben csalódott Vehe miért fordult a zsidó vallás felé. Ez a hat tétel ugyanis tartalmazza a teremtés dogmáját, Mózes törvényeinek magasabbrendűségét minden egyéb felett és érvényét minden időben, az ember által az isteni parancsok teljesítésének követelményét, a halottak feltámadását és a Messiás eljövetelét. Vehe ezt a speciálisan zsidó vallási koncepciót töltötte meg a keresztény vallás minimumával, a Jézus egyenlő Messiás azonossággal. Ezek szerint csak az utolsó pont változik a hagyományos zsidó felfogáshoz képest, mégpedig az, hogy az a bizonyos eljövendő Messiás Jézus lesz. Minden egyébben azonos koncepcióval nézte a teológiát, mint Albo. Erre az eredményre pedig abból a megfontolásból jutott, hogy a Jézussal kapcsolatos újszövetségi történetek nem igazolják, hogy a Názáreti az ószövetségi próféciák alapján sikeresen teljesítette volna megváltói feladatát. Vehe-Glirius szerint az Újszövetséget író evangélisták és apostolok nem tettek mást, mint a hagyományos zsidó bibliaexegézis módszereivel Jézusra magyarázták az ószövetségi Messiás-próféciákat. Mivel az Isten és az ember között új-szövetség nem jött létre — ezt bizonyítja a földi viszonyok romlott állapota —, és Jézus ahelelyt, hogy király lett volna, mártír lett, minden maradt tehát az ószövetségi kötésben, s csupán annyival tudunk többet az Ószövetséghez képest, hogy Isten Messiása már a földön járt, és a benne való hit üdvözíthette a kortársait. Mivel azonban királysága nem jött létre, az Ószövetségnek nem mond ellent, hogy a majdan eljövendő Messiás újra Jézus lesz, és akkor majd elfoglalja a neki ígért földi királyságot.

A kérdésre tehát az a válasz, hogy primér antitrinitárius érveket akár már Dávid és követői is meríthettek Genebrarduson keresztül Albótól, de a soriai rabbi teljes rendszere csak a szombatosság teológiájában jelentkezik.

— Természetes, hogy az antitrinitárius mozgalom elemzése során előtérbe kerültek a társadalmi elemek. Az Ószövetség és az Újszövetség kritikáján túl újra jelentkeztek-e a filozófiai ateizmus nyomai is a mozgalom egyes képviselőinél?

— Igen. Keresű Bálint (3) részletes elemzés tárgyává tette Christian Francken egy általa felfedezett kéziratát. A teológus és a filozófus disputáját tartalmazó mű 1593-ban Kolozsvárott íródott. A teológus a szokásos, Bibliából vett érveléssel igazolja hittételeit, míg a filozófus a legracionálisabb ellenérvekkel támadja azokat. A mű végén rövid kys antológiát találhatunk a klasszikus irodalomból, amelyben az Isten létét tagadó nézetek kerültek egymás mellé. Elhangzik az is, hogy nem az Isten teremtette az embert, sokkal inkább az ember az isteneket. A szerző

(3) A szegedi egyetemről* érkezett a konferenciára. Előadásának címe: Ein unbekannter Dialog des Christian Francken: „Disputatio inter theologum et philosophum de incertitudine religionis christianae”.

álláspontja egyértelműen a filozófus szavaiból tükröződik. — Christian Francken hányatott életében többször váltott hitet: katolikus szerzetesből antitrinitárius, majd ismét szerzetes lett. Nemegyszer megfordult Erdélyben, antitrinitáriussága éveiben. A jelenleg kéziratban meglevő mű kiadása az európai eszmetörténet eseménye lesz.

— A siklói konferencia igen sokszínű anyagát nagyon nehéz lenne átfogóan értékelni, hiszen például az Amerikai Egyesült Államokból érkezett George H. Williams, a Harvard University professzora olyan magasszintű és bonyolult teológiai előadást tartott (4) aminek méltatása külön tanulmányt igényelne; vagy Adriano Prosperinek, a bolognai egyetem professzorának előadása (5), mely a Tridentinumot követő idők olaszországi apácakolostorainak eretnekségeit vizsgálva, a hitújítás szinte minden lehetséges válfaját bemutatta, valóban tudományos érdekesség volt... Mégis, arra kérem, mondja el, hogy miben látja a siklói konferencia jelentőségét?

— Tíz ország körülbelül száz tudósa, kutatója és érdeklődője tanácskozásának tudományos eredményeiről ilyen rövid idő alatt nem lehet képet alkotni. Az előadások, majd az azokat követő viták hatása pedig a szó szoros értelmében beláthatatlan. De talán egyetlen pontban össze lehet foglalni azt, amit már most is láthatunk. A tudományág történetében első ízben került sor e korszak ideológiai történeti jelenségeinek, azok fejlődésének és hatásának a társadalom-, filozófia-, irodalom-, vallás-, és terminológiatörténet szempontjai szerinti komplex megvitatására. A résztvevők új tudományos koncepciókkal, filológiai elemzésekkel eddig ismeretlen összefüggések megvilágításával járultak hozzá a korszak eszmetörténete jobb megértéséhez. Egyúttal új szempontokkal gazdagították a magyar eszme- és irodalomtörténeti kutatást.

Cesare Vasoli, a firenzei egyetem professzora (6) zárszavában hangsúlyozta, hogy a XVI. századi legszebb hagyományok szellemében különböző országok tudósai, egymástól eltérő ideológiai talajról kiindulva hasznos és szép munkát végeztek Siklóson. És ezek a különféle országokból, más és más ideológiai alapokon álló tudósok szót értettek egymással és együttműködtek a különböző felekezetek papjaival és történészeivel. E közös munka eredményeként csak a jövőben fog kiderülni, hogy érdemben mennyit tettünk és mennyit kell még tennünk a különféle világnézetű emberek együttműködésében, a XVI. századi eszmevilág jobb megértését.

GICZY GYÖRGY

(4) Előadásának címe: The Christological issue between Ferenc Dávid und Faustus Socinus. 1579.

(5) Előadásának címe: L'immagine del Cristo uomo in alcuni gruppi ereticali dell'Italia padana intorno alla meta del'500.

(6) La critica umanistica e le origini dell'antitrinitarismo címmel tartott előadást.

SZABADI KATALIN

Latinovits Zoltán

Léptem volna eléd fejedelem
szurkos szorító dermedt lépteid
elé hajítottam volna magam
kiálthattam volna bele a csendbe
ahol te indultál
Anyád emlőin tartotta fejed
tudom ezt tudom rólad
Mért hallgattál el
mért hagytad magára a világmindenséget
Ki látott mikor a holddal éggel
szeretkeztél?

Hogy hagyhattad egyedül
örökre egyedül őcsillag veséjű
tüzes nyelvű gyerekutyádat
hogy léphettél ekkorát
miért ismerted fel az egyetlen igazat
miért hullottál alá
vonatánya a szíren széphangú
bölcsődalt zakatoló
fémtömeg
hívott maga alá